Весна 1648 року була тривожна. Знову по всій Україні палахкотів гнів народний. Дрижали в смертельній небезпеці, за стінами своїх замків, бундючні пани. І не одна шляхетна панна, ридаючи, ламала безнадійно руки, бо не знала, що їй судилося завтра...

Народний клич — "смерть польській шляхті!" — як грізний привид стояв перед кожним паном, проникав за товсті мури, і не було від нього ні захисту, ні рятунку. Люті повстанці руйнували вщент усе, щоб духу панського не залишилося...

А втім, мури Лубенського замку князя Вишневецького2[2] були цілком надійні, їх захищало кілька тисяч добірного княжого війська. Полковник Чарнецький, що був гостем князя і керував безпеченством замку, теж воїн хоробрий і бувалий, який не раз розправлявся в боях з татарами й козаками, знав усі їх хитрощі. За мурами Лубенського замку, слава Богу, можна почувати себе в цілковитій безпеці. А проте господар замку і володар майже всієї Лівобережної України, ясновельможний князь Ярема Вишневецький, ось уже другий день ходить понурий, грізно насупивши брови. Якась нав'язлива думка затьмарює княжі очі. Ні розважлива княгиня Грізельда, ні двірські веселощі, ні паради й гарцювання улюблених княжих гусарів — ніщо не веселило його ясновельможної княжої милості.

Ярема хмурився.

— Нехай пан Біг оберігає його дні,— співчутливо шепотілись по кутках його близькі й родичі. Прокляті хлопи! Звичайно, не хто інший, як вони, турбують князя своїми злочинницькими діями. Той лотр3[3] і зрадник Хмельницький проголосив себе хлопським гетьманом, і... Хто відає, чого можна сподіватися Жечі Посполитій4[4], коли розгортаються такі небезпечні події? Все хлопство наче пошаліло. Повстання — мов та гідра5[5]...

На десятий день, відтоді як похмурий князь згубив свій спокій, пізно ввечері приїхав пан Чарнецький. Поміж двірським панством зараз же пішли чутки, ніби пан полковник щасливо виконав якесь дуже небезпечне важливе доручення і привіз князеві Яремі втішні вісті. Мабуть, що це було близько до правди, бо Ярема немовби ожив і повеселішав. Звелів зараз же просити Чарнецького до себе. Полковник навіть не встиг обтрусити з себе дорожньої пилюги. Стояв перед князем Яремою в покоях так як був, у простому гусарському плащі. Схудле, почорніле від дощів і нестач важкого подорожування його обличчя з темними синцями під очима, проте, не втратило рис загартованого в боях і походах суворого воїна.

— З якими вістями, пане полковнику? — спитав нетерпляче князь Ярема, махнувши рукою на поклін і привітання полковника.

Пан Чарнецький спокійно витримав на собі пронизливий погляд моторошних зелених очей князя і з гідністю, твердо доповів:

— З поганими вістями, наш ясновельможний княже.

— Знаю, пан полковник не звик прикрашати правди,— гірко всміхнувся Ярема.

— Нема чого прикрашати, княже! Хлопство піднялося по обидва боки Дніпра. Хмельницький веде Січ, Кривоніс6[6] лютує на Поділлі й на Волині. З полум'ям і димом наших замків устають до неба зойки і прокляття нашій золотій ойчизні7[7]...

— Пан полковник виконав моє доручення?

— Богун у замку, найясніший княже,— вклонився Чарнецький.

— Ввести! — очі князя спалахнули хижим загадковим блиском...

Князь Ярема стояв біля вікна, глибоко замислившись, коли до княжої світлиці ввели Богуна, міцно зв'язаного сирівцями8[8]. Два княжі гайдуки9[9], озброєні з голови до п'ят, вели його на залізнім поводі. Богун був без шапки, в простій козацькій свиті; давно не голений чуб нагадував вороняче крило; середній вік лише справніше обточив його немов вилите з бронзи тіло, наділив його сповна козацькою силою, відвагою й завзяттям, зробив привабливим для жінок і страшним для ворогів. Спокійно, навіть гордо, пройшов він тих кілька кроків по світлиці, кинув оком на суворий стрій княжих покоїв, де переважала розвішана по стінах зброя, і мовчки став перед князем. Ні безсонні ночі, ні ганьба полону, ні те, що він стояв зв'язаний в руках своїх ворогів, ні глум і приниження, яких йому довелося зазнати від Чарнецького в дорозі,— ніщо не могло зламати тої вищості, того байдужого презирства й мужності, що іскрилися в погляді branця. Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на приведеного Богуна і мимоволі довго милувався цим безбоязним відважним козаком.

Розв'язати,— звелів він по хвилі гайдукам. Пан Чарнецький інстинктивно10[10] поклав руку на держак своєї шаблі. Вишневецький спостеріг цей рух і саркастично11[11] посміхнувся. Що міг зробити неозброєний Богун? Нічого...

Ярема ще раз пильно зміряв Богуна своїм гострим пронизливим поглядом,— хотів проникнути в саму душу,— тим поглядом, від якого навіть пан Чарнецький облився холодом. Розв'язаний Богун сміливо витримав цей погляд, не змигнувши оком. Віра в свою силу, своє право, холоднокровність воїна, який нічого не боїться і не розгублюється перед найстрашнішим ворогом, своя козацька гідність і, нарешті, сповнене краси одверте сміливе обличчя — все в цій постаті подобалося Яремі.

"Справжній воїн! Таких би воїнів побільше Жечі Посполитій. Шляхетська нобілітація12[12] облагородила б його минуле..." Ярема подав знак Чарнецькому: "Вислати гайдуків за двері".

Здивований, але звиклий до послуху, пан Чарнецький виконав наказ. Тепер у світлиці не було сторонніх вух.

— Ти знехтував виявленою до тебе милостю... Покинув моє військо. Мало того, взявся бунтувати моїх хлопів... Знаєш, що тебе чекає паля? — одривчасто спитав Ярема, ближче підступаючи до Богуна. Бранець з гідністю вклонився.

— Знаю, княже. Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає... А б'ється він завше там, де йому велять його лицарська совість, честь і переконання.

Ярема їдко посміхнувся.

— Твоє лицарство могло б придатися тобі в інших умовах... Ти цього не врахував. А тепер мені доводиться таке добро на палю садовити, воронам і гракам задарма віддати.

— Княжа ласка,— зухвало повів плечима бранець.— У мене був дід козак, і в нього завше була така приказка:

"Краще гракам, ніж ворогам".

— Твій дід дурень був,— крізь зуби процідив Ярема. Пройшовся до вікна і назад, до Богуна, немов збираючись з думками. Тепер в зелених очах князя світилася скрадлива ласкавість.

— Ти заслужив палю. Але ти хоробрий воїн. А я люблю хоробрих воїнів і поважаю мужність, звідки б вона не походила. Хіба нашій матері-ойчизні не потрібні сміливі, відважні воїни-рицарі? Подумай. Ти міг би покрити свій важкий зухвалий злочин, заслужити милость короля й увічнити своє ім'я навіки. Шляхетський герб і слава покладуть основу для нового роду Богунів...

— Що ж я мушу для цього зробити? — нетерпляче перебив Богун.

— Привезти нам голову зрадника Хмельницького. Нам голова — тобі булава...

— Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінким ляпасом хльоснув Яремі в обличчя.— Мала плата, ясновельможний княже, за голову Хмельницького! Хмельницький хоче Україну аж по Львів... За таку голову не соромно віддати ціле королівство та ще й на придачу короля!

Смертельно блідим стало обличчя князя. Ярема довго безпомічно ворушив губами, поки зміг, нарешті, вимовити:

— На коліна, хлопе!

— Стаю тільки перед Богом, та й то по охоті,— гордо відказав Богун, випростовуючись на весь зріст, тоді як очі його горіли страшним вогнем жагучої ненависті.

— На палю! — прошипів Ярема, задихаючись від гніву.

— Гей, гайдуки! — гукнув Чарнецький, і одночасно блиснула його вихоплена шабля. Але рука полковника не встигла звести шаблю. З нелюдською силою Вогун схопив Чарнецького за зап'ясток: шабля вислизнула, підхоплена козацькою рукою.

— Раз мати родила, раз і помирати! — одним стрибком козак опинився біля грізного Яреми. Блиснув кривий Яремин ятаган13[13], подарунок татарського хана. Стукнули шаблі, викрешуючи першу іскру смертельного бою. Відбив Ярема перший Богунів удар, бо й сам був звитяжний воїн у боях.

А вже ззаду на Богуна набігали вірні княжі гайдуки.

— Беріть живим! — наказував Ярема.

Та ще не вродився той, хто міг би взяти Богуна в бою живим. Є ще в козака для князя про запас удар, від якого ні один у світі пан не вбережеться. Богун вимірявся, змахнув шаблею, а потім раптом, блискавично, на льоту, перехопив свою страшну зброю з правої руки до лівої і, маючи тепер

перед собою підставлене ліве плече князя, вдарив на нього з усією силою своєї козацької ненависті.

— За тебе, Богдане! — вигукнув Богун.

Захована під кунтушем14[14] сталева сорочка князя на лівому плечі залилася кров'ю. Ярема похитнувся. Охнув пан Чарнецький з гайдуками.

— Єзус, Марія! Захищайте князя!

Знетямлені вірні гайдуки кинулися наосліп: захистити або вмерти. Та Богун не думав більше нападати. З незвичайною спритністю, мов вихор, крутнувся він, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків, пробив собі дорогу до вікна, і коли в світлиці гримнули два постріли — Чарнецького і Яреми — Богун уже був за вікном, укритий вечірнім сутінком. І пропав слід козака. Обшукали в замку кожну п'ядь землі, всі сховища — пішов, немов у воду.

— Характерник! — тихо з жахом шепотілись між себе гайдуки.

Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила з замка сварливого, нетерплячого хорунжого15[15] з двома гусарами. Ставний молодий хорунжий вимагав скоріше опустити звідний міст.

— Гей, там! Швидше чухайтесь! Погоня! Напали на слід Богуна! — і вихором проскочив по той бік замкових валів, збиваючи з ніг сторожу.

Вихопившись ген аж за місто, молодий хорунжий обернувся на коні до замка. Глузлива посмішка заграла на його сміливому обличчі.

— До кращої зустрічі, пане Чарнецький?

На ранок у замку знайшлося три трупи, недолічилися трьох коней і двох конюхів з двірської челяді...

Майже триста років Україна була під владою Речі Посполитої. Ще в XIV ст. польська вояччина захопила Галичину, Західну Волинь і Північну Буковину, а з середини XVI ст.— майже всі інші землі України. Польські пани відбирали в українських селян лани, ліси, пасовиська, а їх самих перетворювали на кріпаків. Наші волелюбні предки не хотіли коритися загарбникам і часто повставали проти них зі зброєю в руках.

Найбільші козацько-селянські повстання очолювали видатні діячі визвольного руху: гетьман Криштоф Косицький у 1591-1593 роках, сотник Северин Наливайко у 1595 році, гетьман Павлюк (Павло Бут) у 1637, Яків Острянин (Остряниця) у 1638. Однак усі ці повстання були розгромлені, а їх учасники — жорстоко покарані. Тільки визвольна війна всього українського народу (1648-1654) під керівництвом Богдана Хмельницького принесла перемогу. Перша битва, в якій було розгромлене вороже військо, відбулася на річці Жовті Води.

В козацькому таборі, на Жовтих Водах, панувала незвичайна тиша. Не видно було людей, не чути гомону і криків, навіть коні не іржали.

Козацьке військо, розташоване чотирикутником, окопавшись валами і отаборене за своїм звичаєм возами, виставивши на валах гармати, стояло готове до бою.

Богун з обозним16[16] Чорнотою вдвох спостерігали з високого дерева за походом польського війська. Усе йшло так, як передбачав Хмельницький. Стефан Потоцький17[17], не підозріваючи козацької

засідки, вів своє військо просто на козацький табір. Ось воно вже підійшло до річки Жовтої. Почало переправу на лівий берег. Гарячий, молодий Чорнота хвилювався:

— Тепер саме бити їх.

Нехай розділяться на половині...— Богун пильно слідкував за переправою. З подвійною обережністю вимірював він силу ворога. Хмельницького не було на обозі18[18]. Вони обидва з Чорнотою порядкували військом. Гетьман поспішив учора до Дніпра, у Кам'яний Затон, назустріч реєстровим козакам19[19], що, змушені запроданцем Барабашем20[20], пливли сюди під польськими знаменами на возз'єднання з Потоцьким. Хто знає, може, там проллється братня кров? Тоді боротьба затягнеться. Козацьку силу берегти треба... І Богун, який ніколи не знав міри молодецькому завзяттю, розважно очікував слушної хвилини.

— Ти дивись-бо, що там робиться? — понукував його раз у раз Чорнота.— Бачиш, ляхи либонь назад повертають?..

— Бачу.

Кілька кінних хоругов21[21], що вже були перейшли на лівий берег Жовтої, раптом повернули знову через річку, до правого берега. Виходило, що Потоцький якось довідався про розставлену йому козацьку пастку. Тепер він відійде назад і, звичайно, з'єднається з головним коронним військом.

"Прикувати до табору", вирішив Богун.

— Доведеться нам, Івасю, стати трішечки на хвіст ляхам... Нехай підождуть батька22[22],— радився з Чорнотою.

— Давно пора! —зрадів Чорнота.

І розімкнувся козацький табір. Ринула добірна запорозька кіннота. З гуком, свистом, одним махом доскочила до польських хоругов.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — злітав попереду призовний поклик Богуна.

— На загибель ляхам! — обізвалися до нього ліс і поле. Обернулися чванливі пани. Панський гонор! У кожного шапка закосичена пером. Лють до хлопа пориває взятися за шаблю.

— Смерть ребелі23[23].

Першим кинувся наосліп пан Чарнецький, а за ним і все засліплене від люті панство кінно вдарило на козаків. Застогнала земля під кінськими копитами обох сил — козацької і панської. Міцно зійшлися вороги. Зразу рубнулися стіна на стіну, а потім немов вихором усіх порозмітало — один на один: пани ладні були втопити в хлопській крові свою лють; козаки шукали слави, перемоги й погибелі на панів.

— Га, сто дяблув24[24]. Ти вже тут, головоріз! — кричав Чарнецький, пробиваючись до Богуна.— Тепер я вже не випущу тебе з своїх рук!

— Моє шанування пану. Прошу підождати трохи,— глузував Богун.— Ось я лише впораюся з панськими собаками і тоді до послуг пана!

Чарнецькому так і не довелося зійтися з Богуном. Не зважили пани козацького завзяття. Не в добрий час зустрілися. Порозмітала їх козацька сила. Багато шляхти наложило головою. Недобитки кинулися врозтіч, через воду до правого берега. А за ними й пан Чарнецький, втікаючи, згубив свою полковницьку з пером шапку в Жовтих Водах. Перемога підбадьорила козацтво. Проте Богун звелів не переходити на правий берег. Там стояла вишикувана міцна, загартована в боях піхота з гарматами, прикрита по боках добірними драгунськими й гусарськими25[25] полками.

— Нехай пани самі подумають, як їм утікати,— розсудливо доводив Богун захопленому першим успіхом Чорноті. Десь от-от мав надійти козацький спільник Тугай-Бей26[26]. Та й сам Хмельницький — така була Богунова думка — повинен би повернутись не з порожніми руками... Велику справу задумав Богдан! Тут не можна легковажити. І обережний Богун обмежився лише тим, що порадив Чорноті підвести козацький табір на ніч ближче до берега. Тепер польський обоз був скований на очах.

Надходив вечір. Коронне військо Стефана Потоцького, розхолоджене невдалим боєм на переправі, окопувалося на ніч. В козацькому таборі по-старому не було чути ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з паном козацькою силою. Лише де-не-де обізветься до своїх козацький вартовий, і знову все затихне. Тихо здіймалася ніч над берегами...

На ранок Стефан Потоцький зібрав своїх військових порадників. Справи коронного війська виглядали вкрай погано: спереду, на висоті, стояли козаки; праворуч ішла річка Зелена, приплив Інгульця, рівнобіжна до Жовтих Вод; ліворуч простяглася глибока балка Княжі Байраки, крита непрохідним лісом, замкнена річкою Великим Омельком; скрізь, праворуч і ліворуч, глибокі трясовини — багнища. Податися вбік, щоб обійти козацький табір, неможливо. Єдиний вихід — назад.

— Що маємо діяти, панове? — питав своїх порадників молодий Потоцький.

— Подвоїти свою мужність, вийти з табору і розбити хлопську наволоч,-пропонував пан Чарнецький, палаючи жадобою помсти за свій вчорашній бій на переправі.

Пан комісар Шемберг був іншої думки:

— Дніпром до нас поспішають з рейтарами27[27] реєстрові козаки. Для чого легковажити? Моя думка — краще закріпитися і чекати допомоги.

Поміркованість пана Шемберга взяла верх. Збили міцніше вози. Поставили вартові хоругви. А вся решта війська стала до роботи — виводили земляні вали. Значні28[28] пани скидали пишні кунтуші і, закотивши рукава, для прикладу іншим, брались за лопати. Працювали безперервно до полудня. Під полудень на горизонті знялась курява. За всіма прикметами сюди йшло військо. Курява наближалася — росла надія.

— Підмога йде! Підмога?

Згодом у куряві зачорніла маса грізної великої числом кінноти.

— Ми врятовані! — пани на радощах обнімалися.

— Тепер ми канчуками розженемо хлопську наволоч!

— Хмельницького на палю!

— З того лотра, Богуна, з живого здерти шкуру!

Кіннота порівнялася з коронним військом, підкинула шапки вгору, збудила своїм криком бойовим усю околицю...

— На рани боські! Цо то є?

Сподівана допомога на очах всього здивованого панства поминула польський табір і, не зупиняючись, вихром помчала до козацького обозу.

— О зрадливі пси! — стогнав від люті пан Чарнецький. Крик відчаю і прокляття звис над польським табором.

— Зрада-а-а!!!

Його заглушив козацький крик бойової зустрічі і братнього єднання.

— Слава-а-а!!!

Хмельницький умовив реєстрових козаків перейти на сторону повстанського війська. Повернувшись, він схвалив дії Богуна й дозволив йому зробити засідку в Княжих Байраках на той випадок, якщо польське військо буде розбите й почне відступати. За пропозицією Хмельницького, військо вирішило надати Богунові звання полковника. Другого дня бій почався зранку.

Зловісне червоно займався схід сонця... Білого дня стогнали в лісі сичі. Тихо, оглядаючись на панів, шепотілися між себе польські драгуни-українці.

— Як же нам проти своїх братів іти...

— Рука не підійметься.

Стефан Потоцький наказав виводити в поле полки. Виходили на праве крило грізні, в блискучих шоломах, у важких залізних сорочках коронні гусари — надія всього війська, їх вів, щоб перемогти або вмерти, пан Чарнецький. Понуро ставали на лівому крилі драгуни пана Сапєги. В центрі лаштувалися гармати і піше військо пана Шемберга.

— Хлопи ще відчують нашу міць!

Молодий Потоцький ще не втратив віри в свов щастя.

Козацькі сурми грали до бою. Гримів перед полками могутній голос Хмельницького.

— Браття, славні лицарі Низового війська Запорозького, і ви всі козаки, сини єдиної матері-Вкраїни! Настав час нам міцно стати за наші козацькі вольності! Пани відібрали нашу волю, честь і віру нашу православну29[29], від батьків нам заповідану, гірше лютих і невірних басурманів під ноги топчуть... Обернули нас на своїх хлопів! Випалили й понищили наші мирні оселі!... Невинна кров мордованих братів горить на наших стягах! Стійте сміло проти чванливої лядської шляхти! Бийте ляхів, як батьки ваші їх били, нещадно! Пригадайте славу дідів ваших... Наливайка, Гуню30[30]. Остряни-на! Вони кличуть вас... Вперед, до перемоги!

Зашуміли козацькі знамена. Здригнулось поле. Грізний гомін бою прокотився з краю в край по всій околиці. Тисячі мушкетів вистрілили водночас, обволікаючи небо й землю пороховим димом. Ішли вряд піші запорозькі курені. Всі у сірих свитках, у білих, на смерть одітих сорочках, поголені чуби. Ішли без вигуків, щільними рівними рядами.

Ударили польські гармати. Колихнулася стіна панцерних гусарів.

— Не бендзє хлопам ласкі31[31]! — крикнув пан Чарнецький.

І панцерні лави рушили вперед: крізь дим, під рев гармат, покотилася залізна хвиля чимраз дужче й дужче. От-от набіжить, ударить і потрощить впрах козацькі курені. Але проти неї вже гримів Хмельницький:

— Піші курені, роздайсь!

Вихопилася козацька кіннота — немов скеля обвалилася, приймаючи на себе лютий вал.

— На Бога! — зблід Стефан Потоцький.

Панцерні гусари ударилися грудьми об скелю одномасної козацької кінноти, зіткнулися на короткий час в гарячому двобої, змішалися і розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле своїм трупом. Не встигли пригомлошені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорозькі курені громили центр. Драгуни пана Сапєги — українці — враз несподівано вимкнулися з поля, метнулися праворуч і з радісним покликом, що віщував кінець лядської неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. Замовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам буде тікати! — глумилися запорожці.

Розбите польське військо утікало з поля. Недобитки знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що покрив собою клекіт битви.

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров! — Хмельницький пропонував замирення.

Козакам лишаються гармати — польське військо має вільний вихід.

"Корисніше нам зараз пристати на такі умови й відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти даремно і тим завдати шкоди цілій Жечі Посполитій",— умовляв пан Шемберг знавіснілого від горя Стефана Потоцького, що рвався в бій покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив підкоритися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непроханих гостей, Хмельницький дивився, як виходили з табору останні польські хоругви, і обличчя його набрало зловісного вигляду.

— Даремно радієте, панове? Буде з вами те, що ви зробили з Наливайком, Павликом, які повірили вашому слову32[32]...

— Які дурні хлопи!— тішився пан Шемберг.— За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала пану Богу! Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо цього горлоріза Хмельницького з усіма його підручниками і, закутих, привеземо до Варшави разом з нашими гарматами...

Уже три милі віддаляли польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей моторошний яр — і відступ буде забезпечений...

Та недалеко втекли вони: відразу ж налетіла на них татарська кіннота. Польські воєначальники сподівалися відбитися від татар у Княжій Балці, але там їх чекала засідка. Польське військо було розбито вщент. У бою загинув Стефан Потоцький. Усі, хто залишився живий, склали зброю і потрапили в полон до татар.

1648 рік приніс повстанському війську ще дві перемоги: в травні — під містом Корсунем, у вересні — біля річки Пилявки. Однак це був лише початок війни, яка тривала шість років.

У грудні 1650 року поляки напали на Краснинський замок, знищили його невеликий гарнізон і пішли в глиб України з наміром знову підкорити її. Вінницький полковник Іван Богун вирішив перетяти ворогові шлях; допомогу мав надіслати уманський полковник Глух.

Вінницький замок, хоч мав усі ознаки фортеці, проте не міг витримати довгої облоги. Замкові вали в кількох місцях були напівзруйновані — їх не встигли поновити. Мури теж подекуди світили пробитими дірами.

Та це не біда: насипати вали, закласти в мурах діри — козакам на ніч роботи. Небезпека крилася в тому, що ворог з усіх боків мав цілком безпечні і дуже зручні підступи до замка. А монастир, навпаки — стояв на крутій, високій панівній над містом горі; ріка Буг, що вигиналася тут лукою, захищала всі підступи. Що ріку навіть узимку можна буде використати як зручний захист, в цьому Богун не сумнівався. І, нарешті, монастирські мури нічим не поступалися перед замковими мурами. Усі ці міркування диктували Богунові вибрати для свого захисту саме старий монастир, а не сумнівний щодо оборони новозбудований, відкритий з усіх боків замок.

Покликаний на раду пан-отець ігумен33[33] не перечив, навіть обіцяв допомогти чим можна:

— Роби, сину, так, як того вимагав справа і доручений тобі наш рідний край. Нехай тебе Господь благословить. А я, грішний раб Його святої волі, заздалегідь на все тебе благословляю...— І поспішив хутчій у монастир підняти братію на поміч Богунові.

Вечоріло. До монастиря втікали звідусіль тисячі людей — ченці, міщани, з околишніх сіл селяни, що прочули про наближення польського війська. Люди юрмилися біля брами, метушилися, кричали, вимагали пустити їх сховатися за мурами. Поміж людьми бігали, до хрипоти кричали Богунові сотники, наводили лад. Богун звелів пропустити жінок з дітьми. Решта, хто почував себе в силі, мали стати до роботи. Запалили смолоскипи, вогнища. І незабаром уся монастирська гора, на всіх схилах і особливо на схилах до річки, вкрилася людським мурашником. Задзвеніли лопати і заступи, добуваючи крізь глибокий сніг і лід промерзлу землю...

Населення копало шанці34[34]. Богун розпорядився працювати на дві зміни: в коротких перервах люди грілися, відпочивали біля вогнищ і знову йшли, з подвоєною силою й завзяттям добували заступами мерзлу землю. На ранок монастир оперезався свіжими окопами й валами.

Від Гаврика, що сидів з своїм роз'їздом під Сутисками, надходили заспокійливі вісті. Загін пана воєводи Ланцкоронського35[35], побоюючись глибоких заметів і лютого морозу, вичікував у Сутисках Калиновського36[36], що йшов від Шаргорода з усім своїм десятитисячним військом.

Богун ока не стулив за цілу ніч — ходив уранці по горі, давав останні вказівки, закінчував укріплення. Вал першої лінії навколо монастирської гори готовий був зустріти ворога. Друга лінія окопів і валів вивершувалася.

— Пан воєвода Ланцкоронський — гордий лицар, він не хоче йти на нас абияк. Йому цікавіш буде нас застати за валами... Ну, ми йому зробимо ту честь!

Богунові жарти ширилися по всій горі, з уст в уста передавалися. А з тих жартів виростали з кожним разом усе вище й вище, неприступними спорудами вставали оборонні лінії окопів і валів. На дзвініці й на мурах установлювалися гармати. Міщанська дітвора,— чи то їй зважати на якісь там заборони? — висипала вранці проти сонця, як завжди, на ковзанку. Діти летіли з гори сторч головою, чіпляючись за ковзький лід, котилися цілими клубками вниз, до самої ріки. Богун, спостерігаючи дитячі витівки, заохочував і старших "грітися на ковзанці", а коли ті безпомічно зривалися й летіли сторч разом з дітьми,— голосно сміявся. Згодом від ріки на гору простягнулася велика валка саней з діжками, повними води.

— А то нащо? — здивувався зацікавлений Немира.

— Ковзанку влаштуємо... Хлопці свою, а ми свою, веселіше буде!

Богунова відповідь інтригувала. Полковник на дитячий розум перейшов, чи що? Зацікавлене поспільство37[37] стовпилося біля валки. Богун зачерпнув цеберкою з діжки води, зійшов на вал і, хитро

підморгнувши, мовляв, "ви тільки дивіться", як лютий мороз відразу скував полите місце рівним слизьким шаром льоду. Догадливе козацтво радісно загомоніло.

— Ану, панове-молодці, на вали! — вмить кинулися козаки до діжок з водою.

— Ото буде ковзанка!

— Сам пан польний гетьман Калиновський нам спасибі скаже!

Відра цепом з рук в руки жваво полетіли на схили валів. Поливані без перерви схили поволі вкривалися рівним, немов виточеним шаром блискучої слизької криги. Спорожнені діжки раз у раз спускалися по воду. Захоплене витівкою Богуна козацтво й незчулося, як облиті схили і вся гора монастирська заіскрились незабаром в сліпучому сяйві неприступної льодової громади. Монастир скидався на грізного лицаря, вбраного в казковий, зачарований панцир. Козацька замкова залога теж даремно не сиділа. Насипались вище замкові вали. На мурах, де всі міщани звикли бачити старі гармати, з'явилися жерла нових гармат. І лише досвідчене козацьке око могло здогадуватися про Богунові хитрощі.

Поспільство й козаки готові були вірити, що їх полковник не інакше як "самого чорта осідлав". То він несподівано з'являвся в полі, опитував вислані роз'їзди, то раптом його бачили на замкових мурах — сміявся, жартував і давав накази,— а, дивись, по хвилині знову мчав назад, у монастир, поглянути на свою витівку — і так весь день на коні.

Увечері Немира хотів знати, чи будуть які накази на ніч, розшукав полковника на річці.

Богун з трьома десятками козаків псував дорогу через лід, прорубував ополонки.

— Що він робить? Це вже тепер до замка он аж куди треба об'їжджати, а ляхів однаково не спиниш цим...

— Шкода, добре вкочена дорога! — голосно пожалкував Немира.

— А ми другу накотимо,— бадьоро пообіцяв Богун.

Сотник не став далі втручатися. Видимо, полковник знову щось намислив, а де Богунова голова затіє що, там уже напевне сподівайся діла...

Під час наступу польських військ побитий ополонками лід під вагою озброєних, одягнутих у лати й панцирі вершників проломився, і багато гусар потопилося в річці. Шляхетське військо не могло взяти фортецю штурмом і змушене було одважитися на облогу, в зимовий час особливо тяжку. Козаки й селяни хоробро захищали фортецю, але сили були нерівні. Обложені чекали допомоги від уманського полковника Йосипа Глуха.

Облога затягнулася на невизначений час. Перший штурм після замирення козаки відбили зовсім легко. Гусари та угорська піхота, скуштувавши кип'ячої живиці, зразу ж відкотилися. На валах знову по-старому залунали козацькі дотепи.

— А що, пани, погубили штани, ще й угорські кабати!

— Не маєте як тепер до нас у гості заглядати!

Від спостережливого Богунового ока не сховалися ці очевидні зміни в настрої і діях ворога. Стало ясно: ворог утратив свій вояцький дух. Тепер головне — розбити спокій, тримати в постійному напруженні, і обезволене коронне військо почне само собою розвалюватися. Богун вирішив змінити свою тактику: не давати Калиновському спокою ні вдень, ні вночі.

— Немиро, добери-но мені сотню добрих молодців. Поїдемо вночі в гості до ляхів,— наказав Немирі спорядити вилазку.

Це була важка робота. Охочих зголосилося трохи не все козацтво. Немира довго бідкався, вмовляв, наказував, поки добрав сотню — півтораста козаків...

Тихо, зміястою лінією, вислизнула сотня з окутаного темрявою монастиря. Уже близько північ. Скоро і місяць вигляне. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу. Поприпадали до коней козаки. Не розібрати польським вартовим: чи це ворог підкрадається, чи це заблукана худоба, вигнана з монастиря. Припавши до шиї свого коня, пильно вдивляючись у темряву ночі, вів Богун свою добірну сотню козаків. Тихо хлюпотіла тала вода під копитами коней. Весна, ще тиждень-два ласкаве сонце погріє землю, і прокинеться вона в зелених пишних шатах...

— Стій! Пароль! — заступив дорогу голос з темряви.

— Замовчи, дурню! Хочеш мати вуха обрізані? — погрозливо відповів по-польськи Богун.

Жовнір заспокоївся. Так міг відповідати лише справжній пан. По хвилі занадто довірлива сторожа впала під козацькими шаблями, не встигнувши промовити ні звуку. Сотня спустилася до Бугу, вийшла на лід і незабаром під прикриттям туману без перешкод перехопилася на протилежний берег під самим польським табором.

— Хто йде? Стій! Пароль! — почулися знову стривожені

оклики.

— Ого, та їх тут до біса! Глух іде до Богуна! — зухвало гукнув Богун, і в тій хвилі вся козацька сотня блискавично налетіла на сполоханий шляхетський табір.

— Глух іде! Полк Глуха! — кричали заспані налякані жовніри.

Угорська піхота зразу ж кинулася врозтіч. Безладна стрілянина в темряві не завдала шкоди козакам...

Виплив з-за хмари місяць. Оглянув поле бойовища і зрадливо поплив над сполоханим польським табором. Оглянулися пани — мало козаків! — щось не схоже на полк Глуха, пізнали ворога по шаблі, панцир знайомий засвітив при місяці,— і догадалися.

— Богун! Богун! Утікає! Ловіть його, харциза!

— Зловиш куцого за хвіст! За мною, молодці! — повернув Богун коня, а за ним і вся козацька сотня повернула до мурів монастиря.

Навперейми льодом мчали вже гусари пана ротмістра Гулєвича. Зловити Богуна, як зайця, на льоду — така нагода не щодня трапляється. І пан Гулевич гнав свого коня щосили. За ним не відставали брацлавський підстолій пан Ржевуський і хорунжий пан Рогальський. До ста чортів, вони

теж не з глини зліплені і можуть при такій нагоді показати себе не згірш пана ротмістра.

— Стій, лайдак! Стій, харциз! — Пани летіли бік у бік, навзаводи з вітром, перетинаючи дорогу Богунові.

— Забирай ліворуч, молодці! Ліворуч! — крикнув Богун, остерігаючи своїх козаків від ополонок.

І в тій хвилі пани побачили, як спіткнувся під ним кінь. Крик близької перемоги вихопився разом з грудей всіх трьох панів.

— Ага, попався, бестія! — першим доскочив до Богуна і ударив держаком корогви пан Рогальський.

Богун вирівняв коня, скочив у бік — і знову нещасливо: кінь сів на задні ноги. Тріснула під вагою коня й вершника тонка, підмита талою водою крига, І не встиг Богун оглянутись, лише вода за ним зашуміла,— опинився разом з конем в прорубаній ополонці.

— Ага, харциз! Догодив нарешті сам собі! — пани з обережності відскочили, пам'ятаючи своє недавнє купання.

Пущений на волю кінь — йому до цього не звикати — вмить виринув, напружився, і легко, з дивовижною спритністю вибрався на твердий лід, несучи на спині свого вершника.

— Спасибі, конику! — Богун кинувся ліворуч, навздогін за козаками, але тут відразу налетіли і обскочили його кругом — цілий рій гусарів. Два з них, одчайдушні, скочили на плечі. Богун лише обтрусився, і гусари попадали, наче груші...

Міцно стали козаки. Креснули вогню з своїх шабель, раз-два, і відлетіла розтрощена панська шабля, а пан ротмістр відкотився слідом за Рогальським. Пан Ржевуський, бачачи свою біду, дременув навтікача.

...Богун з Голоблею тимчасом вправлялись з гусарами. Гаятись на річці далі небезпечно. На поміч погромленим гусарам поспішав новий загін.

— Додому, молодці;

І козацькі коні стрілами понесли своїх вершників. На другий день, вранці, ніби нічого й не сталося, пани побачили Богуна здоровим і веселим з козаками на валах.

— А що, сподобалась наша лазня? — глузували задоволені пани.

— Дякую, панове! — сміючись, відповідав Богун.— Лазня непогана! Де ж то бачено, щоб у поганій лазні купалися такі пани, як пан воєвода Ланцкоронський?

— Га, розбійнику, чекай! От візьмемо твою вовчу нору, ще не так тебе скупаємо!

Польські погрози і козацькі жарти жваво перелітали з одного табору в другий. А щоб гірше дошкулити козакам, гусари вивели і поставили перед валами вночі зловленого бранця. Закопали два стовпи.

— Подивіться! Отак вам усім, собакам, буде! — кричав пан Ржевуський, розлючений з нічної козацької виправи.

— Прощавайте; люди добрі! Прощавайте! — голосно прощався з козаками бранець.— Повісять мене вражі ляхи ні за нюх табаки. І коники мої каренькі в Комарові залишилися.

Богун, що пильно дослухався до вигуків бідолахи козака, раптом радісно гукнув:

— Поміч іде!

— Яка поміч? Звідки? — дивуючись, озирався навколо Немира.

— Хіба не чуєш, бранець знак нам подає. Каренькі коники — масть Глуха. Глух у Комарові, а може, вже й під Вінницею.

— Гей, гей, поміч іде! — несподівано озвався з монастирської дзвіниці вартовий.— Цілий полк іде... Аж два!

— Поміч! Поміч! — потужною луною на тисячі голосів прокотилось на валах. Незабаром з боку старого міста, у полі, почулися часті постріли. Обложені богунці з радісним тюканням і свистом дивилися, як злякана пострілами панська челядь почала втікати від возів і коней, залишаючи обоз напризволяще. Заметушилися гусари. Підштовхнули до шибениці бранця, підсмикнули...

— Пилявчики! Ваше діло на Віслі зависло38[38]! — випроводжали їх козацькі кулі.

Богун уже сидів на коні і лагодився виводити з монастиря свої кінні сотні.

1[1] Іван Богун — один з видатних українських полководців, активний учасник народної війни проти пансько польського поневолення (1648-1654).

2[2] Ярема Вишневецький — український магнат; ще юнаком зрікся православ'я і прийняв католицтво; під час народно-визвольної війни жорстоко розправлявся з українським населенням. У 1648 році втік до Львова.

3[3] Лотр — розбійник, злодій, негідник.

4[4] Жеч Посполита — самоназва Польщі.

5[5] Гідра — дев'ятиголова змія в грецькій міфології; вбити її не можна було, бо на місці відсіченої голови зразу ж виростала нова; тут: лайливе слово.

6[6] Максим Кривоніс (Перебийніс) — полковник Запорозького війська; герой визвольної війни українського народу 1648-1654 років, очолював козацькі загони.

7[7] Ойчизна — вітчизна.

8[8] Сирівець — тут: пасма (мотузки) з сирої невичиненої шкіри.

9[9] Гайдуки — легкоозброєні воїни, які перебували на службі в угорських та польських поміщиків у XVII — XIX ст.

10[10] Інстинктивно — мимовільно, несвідомо.

11[11] Саркастично — в'їдливо-глузливо, ущипливо.

12[12] Нобілітація — перехід у вищі кола суспільства, "ошляхетчення".

13[13] Ятаган — холодна зброя, нагадує шаблю чи кинжал, з увігнутим лезом.

14[14] Кунтуш — верхній чоловічий чи жіночий одяг.

15[15] Хорунжий — у Польщі та Литві — особа, що очолює військовий підрозділ кінноти (50-120 осіб).

16[16] Обозний — виборна службова особа, що обіймала одну з найвищих посад і відала організацією війська та керувала артилерією.

17[17] Стефан Потоцький — син великого польського воєначальника, коронного гетьмана Миколи Потоцького.

18[18] Обоз — укріплений козацький табір у степу.

19[19] Реєстрові — козаки, записані в державний реєстр (список): вони одержували від короля невелику плату, одяг, зброю; їхні сім'ї звільнялися від податків та панщини.

20[20] Іван Барабаш— прибічник польської шляхти.

21[21] Хоругва, корогва — тут: військовий підрозділ кінноти (50—120 чоловік) у шляхетській Польщі XVI-XVII ст.

22[22] Тут мається на увазі Богдан Хмельницький.

23[23] Ребеля — розбишака, поганець.

24[24] Польська лайка (сто чортів).

25[25] Драгуни — важка кіннота; гусари — легка кіннота, що билася і пішо.

26[26] Тугай-Бей — перекопський мурза (володар); за наказом кримського хана Іслам-Гірея III очолював шість тисяч татарських кіннотників, які брали участь у Жовтоводській та Корсунській битвах на стороні українського війська.

27[27] Рейтари — наймані кіннотники, озброєні вогнепальною та холодною зброєю.

28[28] Значні — вельможні, благородні.

29[29] Польські володарі намагалися повернути українців у католицьку віру, щоб ще надійніше поневолити їх.

30[30] Дмитро Гуня — один з керівників козацько-селянського повстання проти польскої шляхти; брав участь у повстаннях Павлика та Остряниці.

31[31] Не буде хлопам милості!

32[32] Наливайкові, а згодом Павликові польські воєначальники обіцяли помилування, якщо вони здадуться добровільно, а потім після страшних тортур скарали їх нагорло.

33[33] Ігумен — управитель або помічник управителя монастиря.

34[34] Шанці — окопи, земляні укріплення.

35[35] Ланцкоронський — польський воєвода, магнат.

36[36] Калиновський — польський військовий діяч, великий магнат. Під час визвольної війни очолював польські війська, що воювали проти полків Богдана Хмельницького.

37[37] Поспільство — селяни.

38[38] Вісла — річка в Польщі. Козаки натякають на поразку поляків у Пилявській битві й погрожують загнати їх аж за Віслу.